

Hadiste Rivayet Farklılıklarına Karşılaştırmalı Bir Bakış*
(A Look At Variant Readings In The Hadith)

Yazan: R. Marston SPEIGHT

Çev: Yard. Doç. Dr. Abdulkadir EVGİN**

Bu araştırmanın başlıca kaynağı, Hz. Peygamberin hadislerinin toplanıp tasnif edildiği ilk koleksiyonlardan biri olan, **Hemmâm b. Münebbih** (v.101/719)'in¹ **Sahifesi**'dir. Tâbiün'dan olan Hemmam b. Münebbih bu eseri, Hz. Peygamber'in meşhur sahâbîsi Ebû Hureyre (v.53/678)'den duyduğu hadisleri yazmak suretiyle meydana getirmiştir. Birkaç el yazımı nüshası bulunan eser (*Sahife*), yaklaşık 140 hadis ihtiva etmektedir. Ben bunlardan, 137 hadisten oluşan ve Muhammed Hamidullah'ın,² Berlin ve Dimeşk'teki el yazmalarını tahkik ederek yayınladığı nüshayı kullandım. *Sahife*, klasik hadis kaynaklarının meydana getirilmesinden önceki yüzyıl boyunca

* Bu makale "A Look at Variant Readings in the Hadith" adıyla **Der İslam** Dergisinin Berlin 2000-Band 77 sayısının 169-179. sayfaları arasında yayınlanmıştır. Yazar, rivayetlerin Arapça metinlerini makalesine almamıştır. Ancak biz, okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşünerek, kaynaklardan tespit edebildiğimiz Arapça metinleri, Türkçe karşılıklarından hemen sonra vermeyi uygun gördük. Yine araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından, metinlerin sonunda, ilgili rivayetin geçtiği kaynağın cilt ve sayfa numaralarını, "Çağrı Yayınları İstanbul 1992" baskısını esas alarak, göstermeye çalıştık.

** K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
akevgin@ksu.edu.tr

¹ Hemmam b. Münebbih'in biyografisi için bkz: İBN HACER EL-ASKALÂNİ, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII (Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifi'n-Nizâmîyye 1325-28/1907-10, Tekrar basımı: Beyrut: Dâri Sâdir. 1968). XI,67. No. 106; MUHAMMED B. SA'D, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, (Beyrut: Dâri Sâdir. 1308/1960). 5. 544.

² *Sahifetu Hemmâm b. Münebbih*: Hadis hakkında yapılan en erken çalışmanın Arapça metni. 10. Baskı (Luton. İngiltere: Apex Books Concern. 1399/1979). Buna ilaveten Kahire'deki elyazmasından tahkik edilen "RIF'AT FEVZİ ABDULMUTTALİB, "Sahifetu Hemmâm b. Münebbih 'an Ebi Hureyre", (Kahire: Mektebetü'l-Hancı. 1985)" adlı nüsha da kullanıldı.

oluşturulan, küçük çaptaki hadis koleksiyonlarını işaret etmek için kullanılan bir terimdir.³ Hemmâm b. Münebbih'in *Sahife-si*'ni baz alarak, ondaki bazı hadislerin varyantlarını, 3./9. yüzyılda tasnif edilen Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ile Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerindeki 1500 benzerinin varyantlarıyla karşılaştırdım. Bu varyantlarının çoğunda Ebû Hureyre birinci ravi olarak yer alırken Hemmâm b. Münebbih, sadece rivayet zincirlerinin ikinci halkasında yer alan râvilerden biridir. Araştırma için bu kaynakların seçimi, rivayet malzemesini, kontrol edilebilir sınırlar içinde tutmak adına, rasgele olmuştur. *Sahife*'nin metinlerinin tamamı da mutlak surette orijinal versiyon değildir. Ama yine de eser, bir bütün olarak ele alındığında, mevcutların en eskisidir. Ayrıca tutarlı, az ve öz muhtevaları, çoğu varyanttaki ayrıntılı örnekleriyle farklılık arz etmektedir. Çünkü *Sahife*'nin rivayet uygulamalarına örneklik teşkil eden değişikliklerin (varyantların) çoğu, eski el yazmalarında genellikle ekleme (*ziyade*), kısaltma (*ihtisâr*), silme (*hazf*), atma (*ilga*) ve yer değiştirme (*takdîm-te'hîr*) olarak tanımlanır. Tahmin edilebileceği gibi, Hemmâm'daki metinler ve onların Ahmed b. Hanbel'deki kayıtları ve Buhârî ile Müslim'deki ortak isnadları, dikkate alınmayan ve rivayetlerin manasına etki etmeyen birkaç noksan ve fazlalık hariç, neredeyse birbirine benzer niteliktedir. Diğer taraftan, aynı hadislerin üç kaynakta da farklı râviler tarafından rivayet edilmesi, yine aynı şekilde, rivayetlerin manalarını değiştirmeden yapılan anlatım zenginliğini gösterir.

Örneklerle Varyant Tipleri

A. Yeniden Yazmak

Hadis metinleri ilk zamanlar genellikle eşanlamlıları, benzerleri yahut da farklı kelimeler kullanılarak yeniden yazılmak-

³ *İsalm Ansiklopedisi (İA)*, Yeni Baskı. "sahifa" maddesi. NABİA ABBOT, *Studies in Arabic Literary Papyri*. II. Qur'anic Commentary and Tradition (Şikago Üniversitesi yayını. Şikago 1967).

taydı. Dolayısıyla metn'in yapısı bozulmadan kalırdı. Bu yapı veya format daha çok Hz. Peygamberin bir tanıtım ya da başka bir detayı içeren değil, basit bir ifade ya da bir emri şeklindeydi. Şimdi bu durumun örneklerini görelim:

1- *“Namaz için ezan okunduğunda, sakın bir şekilde, yürüyerek namaza gidiniz. Hangi kısma yetişerseniz onu (cemaatla) kılınız. Yetişemediğiniz kısmı, namazın sonunda tamamlayınız (إذناودي بالصلاة فاتوها و أنتم تمشون وعليكم السكينة فما أدركم فصلوا وما سبقتم فاتموا)”. Sahife, 108 numaralı hadis.*

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Namaz kılmaya giderken koşarak gitmeyin, sakın bir şekilde gidin (لا تأتوا الصلاة وأنتم تسعون وأتوها وعليكم السكينة)”. İbn Hanbel, hadis no: 6954 (II,237).⁴

“Sizden biri namaz için ikinci çağrı (kamet)'yi duyduğunda... (إذا سمع أحدكم الإقامة فليأت عليه السكينة)”. İbn Hanbel, hadis no: 886 (II,387).

“Namazınızı kılacağınız vakit kesinlikle acele etmeyin, sakın bir şekilde kılın (لا تأتوا الصلاة وأنتم تسعون ولكن امشوا إليها وعليكم السكينة)”. İbn Hanbel, hadis no: 6952 (II,239)

Yukarıdakine ilaveten, Sahife'nin 108 numaralı rivayetine uygun 6 varyant daha bulunmaktadır ki onların tamamı ya eşanlamlı kelimelerle ya da birbirinden çok az farklı emir ifadeleriyle kullanılmıştır.⁵

2- *“Namazı, sıcağın şiddetinin geçmesine kadar erteleyin. Çünkü sıcağın şiddeti, cehennemün üflemesindedir (أبردوا عن الحر في (الصلاة فإن شدة الحر من فيح جهنم)”. Sahife, 106 numaralı hadis.*

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Sıcak şiddetli olduğu zaman, namazı sıcağın şiddetinin

⁴ AHMED B. HANBEL'in Müsned'inden referans gösterilen hadisler, “Hadis Ansiklopedisi, Digitek International, 7931, Leesburg Pike, Suite B, Falls Church, VA 22043-2520, U.S.A.” adlı CD'deki numaralarla verilmiştir.

⁵ İBN HANBEL'deki 7339, 9459, 9722, 9947, 8609 numaralı hadisler ve BUHÂRÎ, ezân 21. báb'daki hadis.

geçmesine kadar erteleyiniz. Çünkü sıcağın şiddeti, cehennemın üflemesindedir(من فيح جهنم). Müslim, mesâcid 32 (hadis no: 180, I,430).

“Gün çok sıcak olduğu zaman, namazı günün serin vaktine erteleyiniz...(إذا كان اليوم الحار فأبردوا بالصلاة)”. Müslim, mesâcid 32 (hadis no: 181, I,430).

“Hava sıcak olduğu zaman namazı erteleyiniz. Çünkü sıcağın şiddeti cehennemın üflemesindedir ya da cehennem kapılarının üflemesindedir (أبردوا عن الصلاة في الحر فان شدة الحر من فيح جهنم أو من فيح أبواب جهنم)”. İbn Hanbel, hadis no: 10187 (II,238)

3- “Sizden biriniz: “Allahım istersen beni mağfiret et” yahut “istersen bana rahmet et” yahut “istersen bana rızık ver” demesin. İsteddiğini azimle istesin, çünkü Allah istediğini yapar, O’nun için zor yoktur (لا يقل أحدكم اللهم اغفر لي إن شئت أو اللهم ارحمني إن شئت اللهم ارزقني)”. Sahife, 121 numaralı hadis.

Bu örneğin üç kaynaktan toplam on varyantı bulunmaktadır. Yedi tanesi, tâbiûndan olan ve Ebû Hureyre’den işiterek (semâen) hadis nakleden el-A’rac kanalıyla rivayet edilmektedir. Rivayetin kısa ve dolaysız nakledildiği göz önünde tutulursa, kişi, o rivayetin en azından el-A’rac ve ondan duyarak hadis nakleden Ebu’z-Zinâd’ın şifâhen alıntı yapıp naklettiğini tahmin edebilir. Oysa durum böyle değildir. Bu yedi rivayetin her biri, basit bir varyanta sahip olması ve bazen de nakledilme hikâyesi bakımından, diğerinden farklıdır. Mesela en basit değişiklik, “söyledi(قال)” kelimesinin bir varyantta “Allah’ın Rasûlü” ifadesinden önce kullanılırken, başka bir yerde sonra kullanılması, şeklinde görülebilir.*

* Kanaatimizce müellif burada قال رسول الله ile أن رسول الله قال ifadelerindeki “قال” kelimesinin bazen başta bazen da sonda kullanıldığını belirtmek istemektedir (Çeviren).

B. Ayrıntıların veya Yapının Değişmesi

Varyantların (değişikliklerin) karşımıza çıkan ikinci başlıca şekilleri ise, metinde değişiklik yapmak veya zaman zaman metnin yapısının değişimi ile sonuçlanan ziyade/ilavedir. Mesela:

1- “İki büyük grup biriyle savaşa girmedikçe kıyamet kopmaz; her iki taraf aynı şeyi iddia etmelerine rağmen aralarında büyük bir savaş olacaktır (لا تقوم الساعة حتى تقتتل فئتان عظيمتان تكون بينهما) (مقتلة عظيمة)”. Sahife, 23 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

Deccâl, kıyametin 11 alametinin zikredildiği Buhârî, kitâbu'l-fiten, 26. bâb'da, bâb başlığı olarak zikredilmektedir (VIII,101-103).

2- “Peygamberlerden biri bir ağacın altında konaklamıştı. O esnada bir karınca onu ısırды. Bunun üzerine o peygamber eşyalarını oradan aldırdı ve ağacı yaktırdı. Karıncalar da ateşte yandı. Daha sonra Allah. O'na şöyle vahyetti: Seni ısırان tek bir karınca değil miydi, diğerlerinin ne suçu vardı? (نزل نبي من الأنبياء تحت شجرة) (فلدغته نملة فأمر بجهازه فأخرج من تحتها وأمر بما فأحرق في النار فأوحى الله إليه فهلا نملة واحدة)”. Sahife, 17 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“Peygamberlerden bir peygamberi karınca ısırmıştı ve o peygamber karıncaların yuvasının yakılmasını emretti. Bunun üzerine Allah ona şöyle vahyetti: Allah'ı tesbih eden ümmetlerden bir ümmeti, bir karıncanın seni ısırması yüzünden mi yok ettin? (قرصت نملة نبيا من الأنبياء فأمر بقرية النمل فأحرق فأوحى الله عز وجل إليه في أن قرصتك نملة أهلك) (أمة من الأمم تسيح)”. İbn Hanbel, hadis no: 8861 (II,402).

3- “Cennette o kadar geniş bir ağaç vardır ki, bir atlı onun gölgesinde yüz yıl gitse, yine de gölgesini kat edemez (في الجنة) (شجرة يسير الراكب في ظلها مئة عام لا يقطعها)”. Sahife, 5 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Cennette bir ağaç vardır ki onun gölgesinde bir atlı yüz

yl dörtnala gider ve onun yaprakları tüm cenneti kaplar ". İbn Hanbel, hadis no: 8875.

“Cennette bir ağaç vardır ki onun gölgesinde bir atlı sek-
sen ya da yüz yıl gider. Bu ağaç sonsuzluk ağacıdır (إن في الجنة شجرة)
من يولد من (يسير الراكب في ظلها سبعين أو مئة سنة هي شجرة الخلد
III,207).

Bu versiyonun sonuna eklenen “o, sonsuzluk ağacıdır”
şeklindeki detay, mucizevî ağacın daha fazla tanınmasını sağ-
lamak için ilave edilmiştir.

4- “Her doğan, bu fitrat üzere doğar. Ana-babası onu Ya-
hudi ve Hıristiyan yapar. Siz hiç büyüttüğünüz hayvanlarınızın
yavrularının, siz kesmediğiniz müddetçe, kulaklarının, burunla-
rının kesilmiş olarak doğduğunu gördünüz mü? Bu soru üzerine
sahâbiler dediler ki: Ey Allah’ın Rasûlü!. Peki ya küçük yaşta
ölenlerin durumu için ne dersin? Hz. Peygamber de: “Allah, on-
ların büyüdükları zaman nasıl hareket edeceklerini bilir (من يولد من
يولد على هذه الفطرة فأبواه يهودانه وينصرامه كما تمتحنون البهيمة هل تجدون فيها من جدعا حتى تكونوا أنتم تجدعوها
قالوا: يا رسول الله أفرأيت من يموت وهو صغير؟ قال: الله أعلم بما كانوا عاملين
Sahife, 66 nu-
maralı hadis.

Nadir olarak bulunan bu kompleks metin, sadece “it is
like-bu, şuna benzer” sözünün açıklayıcı yorumunu değil, aynı
zamanda ilk ifadede ileri sürülen sorunun cevabı konumunda-
ki ilave bir ifadeyi de içerir. Bu şekliyle hadis, bütünüyle, soru
ve cevabın yer aldığı bir ortak format halini alır.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“Her insanı, annesi fitrat üzere doğurur. Sonra ana-
babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsi yapar. Eğer ana-
babası Müslüman iseler, çocuk da Müslüman olur. Meryem ve
oğlu Hz. İsa hariç, her insanı daha annesi doğururken, Şeytan,
yan taraflarından dürtükler (كل إنسان تلده أمه على الفطرة وأبواه بعد يهودانه وينصرانه)
كل إنسان تلده أمه على الفطرة وأبواه بعد يهودانه وينصرانه)”. Müslim,
kader 6 (hadis no: 25, III,2048-2049).

Bu varyant, hadis’e “Yahudi” ve” Hıristiyan”a ilaveten

“Mecûsî”yi de ilave etmiş; bir de “...eğer ana-babası Müslüman ise...” gibi açıklayıcı yorumları eklemiştir. Neticede varyant, Sahife’deki 66 numaralı rivayette yer alan sonuç ile daha az ilgili olmasına rağmen, başlangıçta ileri sürülen ifadeye farklı sözler katmıştır.

5- “Yaşlı bir kişi, iki arzusundan dolayı genç kalır: Uzun ömürlü olmak ve malı çok olmak (طول الحيات و) الشيخ شاب علي حب إثنين: طول الحيات و) (كثرة المال Sahife, 98 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayeti:

“Zannedersem Yunus şöyle nakletti ve dedi ki: Yaşlı kişi, vücudu güçsüz ve zayıf duruma düşer de, gönlü iki şeyden dolayı genç kalır: Uzun ömür ve mal sevgisi (ان الشيخ قال يونس أظنه قال يهرم) (يضعف جسمه وقلبه شاب علي حب اثنين طول الحياة وحب المال). İbn Hanbel, hadis no: 8102 (II,338).

Bu durumda, hadisi en son nakleden kişi, önceki râvînin rivayet ettiği hadisin metnini yeniden şekillendirmektedir.

6- “İki kişi yemin etmeye zorlandığı ve yemin etmeye utandıkları zaman, hangisinin önce yemin edeceğini belirlemek için, aralarında kura çeksinler (إذا أكره الاثنان علي اليمين فاستحيهما فأسهما بينهما) Sahife, 96 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Hz. Peygamber, bazı insanlara yemin etmelerini teklif etti fakat onlar hızlı bir şekilde, aceleyle yemin ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara, hangisinin önce yemin edeceğini tespit etmek için kura çekmelerini emretti (عرض النبي صلى الله عليه وسلم) (على قوم اليمين فأسرعوا فأمر أن يسهم بينهم أيهم يحلف ان رجلين تدارأ في دابة ليس لواحد منهما بيته فأمرهما نبي الله صلى الله عليه وسلم أن يستهما) Buhârî, şahâdât 30 (III,163-164).

“İki kişi, ellerinde herhangi bir delil olmaksızın, bir evcil hayvan hakkında (senin-benim diye) tartışıyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, hoşlarına gitse de gitmese de, hangisinin önce yemin edeceğini tespit etmek için aralarında kura çekmelerini emretti (ان رجلين تدارأ في دابة ليس لواحد منهما بيته فأمرهما نبي الله صلى الله عليه وسلم أن يستهما)

(علي اليمين أحيا أو كرها). İbn Hanbel, hadis no: 9954 (II,489).

Bu varyant, hadisin manasına bir açıklık getirme teşebbüsüdür ya da Hz. Peygamberin sözünün son derece sade kullanımının bir örneğidir.

7- “Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Sizden biri, bineği-ni kaybedip sonra bulunca sevinir mi?. Oradakiler: “Evet, ey Allah’ın Rasûlü” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Muhammed’in yaşaması kendisine bağlı olana yemin olsun ki, kulu tövbe ettiği zaman, onun tövbe etmesiyle de Allah, birinizin devesini bulduğundaki sevincinden daha çok sevinir (قال رسول الله صلي الله عليه وسلم : أيفرح أحدكم براحلته إذا ضلت منه ثم وجدها؟ قالوا: نعم يا رسول الله. قال : والذي نفس محمد بيده الله أشد فرحا بتوبة عبده إذا تاب من أحدكم براحلته إذا وجدها)”. Sahife, 79 numaralı hadis.

Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indeki 10364 (II,316) numarada, yukarıdaki hadisi özetleyen ve diğer iki peygamberî ifade ile aralarında değişiklik olmaksızın rivayet edilen bir varyant bulunmaktadır. Bu rivayet aynı zamanda *kutsî hadis* ya da *ilâhî hadis* adını almaktadır. Rivayette özetlemek ya da yorumlamak şeklindeki uygulamalar, Sahife’deki metinlerin varyant okumalarında, birçok örnekleriyle görülebilir (أيفرح أحدكم براحلته) إذا ضلت منه ثم وجدها قالوا نعم يا رسول الله قال والذي نفس محمد بيده الله أشد فرحا بتوبة عبده إذا تاب من (أحدكم براحلته إذا وجدها)”.

8- “Sizden birinin hazinesi, kıyamet gününde zehirli bir yılan olacak. Sahibi ondan kaçmak isteyecek. O da onun arkasından şöyle diyerek bağırarak: “Ben senin hazinenim”. Hz. Peygamber şöyle ilave etti: Allah’a yemin olsun ki o yılan, sahibini yakalayınca kadar arkasından koşacak ve onu ağzında bir lokma yapıp yutacak (يكون كثر أحدكم يوم القيامة شجاع أفرع يفر منه صاحبه ويطلبه) (ويقول أنا كترك قال والله لن يزال يطلبه حتى ييسط يده فيلقمها فاه)”. Sahife, 72 numaralı hadis.

Bu hadisin farklı rivayetleri:

“Sizden birinin hazinesi, kıyamet gününde zehirli bir yı-

lan olacak. Sahibi ondan kaçacak, fakat yılan onu yakalayıp yutuncaya kadar arkasından kovalayacak (يكون كتر أحدكم يوم القيامة شجاعا) ”. İbn Hanbel, hadis no: 10435 (II,530).

“*Ebû Hureyre, Allah’ın Rasûlü(s.a.v)’nün şöyle dediğini işitmiştir: Kıyamet gününde sizden birinin hazinesi, zehirli bir yılan olacak (أبو هريرة رضي الله عنه أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ثم يكون كتر أحدكم) يوم القيامة شجاعا أقرع* ”. Buhâri, Tefsiru’l-Kur’ân, 9.Tevbe Suresi’nin tefsiri 6 (V,203)

Varyant değişikliklerinin başlıca şekillerinden ikincisinin örnekleri olan yukarıdaki rivayetler, metinlerin daha geniş parçalarla birleştirilmesi; yorumsal detaylar; mananın açıklanması; sözlerdeki incelik ve ifadeleri kısaltmak/özetlemek dâhil, karşılaştırma yapılan kaynaklardan önemli bir farklılık göstermektedir.

C. Bir Hadis’in İki Tip Varyantının Olması

Rivayette görülen varyant sıralamasının bir örneği olarak, Hemmâm b. Münebbih’in *Sahifesi*’nde bir metnin tipik sunum örnekleri bulunmaktadır. Araştırılan üç kaynakta, bu metnin en az 18 versiyonunu buldum. Rivayet şu şekildedir:

“*Hız. Peygamber şöyle buyurdu: Kim Allah’a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister. Kim de Allah’a kavuşmak istemezse, Allah da ona kavuşmak istemez* (قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : (من أحب لقاء الله أحب لقاء الله ومن لم يحب لقاء الله لم يحب لقاء الله) ”. Sahife, 20 numaralı hadis.

Aşağıda, metinde değişikliğin (varyant) birinci tipi olan “yeniden yazma” dahil, birbiriyle ihtilafı olan iki önemli varyant örneği bulunmaktadır.

“*Kim Allah’a kavuşmak isterse, Allah da onunla kavuşmayı ister. Ve kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz* (من أحب لقاء الله أحب لقاء الله ومن كره لقاء الله كره) ”. Müslim, zikir ve dua 5 (hadis no: 14, III,2065).

“*Hız. Peygamber (s.a.v), yüce Allah’ın şöyle dediğini belirt-*

ti: Eğer kulum bana kavuşmayı isterse, ben de onunla kavuşmayı isterim. Fakat o benimle kavuşmaktan hoşlanmazsa, ben de ona kavuşmaktan hoşlanmam(أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال قال الله إذا (أحب عبدي لقاء أحببت لقاءه و إذا كره لقاء كرهت لقاءه Buhârî, tevhîd 35 (VIII,199).

Aşağıda “detay bilgilerin eklenmesi ve metnin yapısının değiştirilmesi” ile bu makalede varyasyonun ikinci tipi olarak açıklanan hususlar dâhil, bazı varyant örnekleri yer almaktadır:

“Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Her kim Allah ile buluşmak isterse, Allah da onlarla buluşmak ister. Her kim de Allah ile buluşmaktan hoşlanmazsa, Allah da onunla buluşmaktan hoşlanmaz. Ölüm de Allah ile buluşmaktan önce gerçekleşir (قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من أحب لقاء الله أحب لقاء الله من كره لقاء الله كره لقاءه والموت قبل لقاء الله)”. İbn Hanbel, hadis no: 24796 (VI,44)

“Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Her kim Allah’a kavuşmak isterse, Allah da onlarla kavuşmak ister. Her kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz. Ben(Ravi Hz. Aişe) dedim ki, Ey Allah’ın Rasûlü, iş ölüme kaldıysa, hepimiz de ondan hoşlanmayız. Hz. Peygamber, kastettiğim bu değil, dedi ve şöyle devam etti: Mümin Allah’ın rahmeti, rızası ve cennetiyle müjdelendiği zaman, Allah’a bir an önce kavuşmayı ister. Allah da ona kavuşmayı ister. Fakat kâfir, Allah’ın gazabı ve cezasına çarptırılacağını öğrendiği zaman, O’na kavuşmaktan hoşlanmaz. Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz(عن عائشة قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم من أحب لقاء الله أحب لقاءه ومن كره لقاء الله كره لقاءه فقللت يا نبي الله أكرهية الموت فكلنا نكره الموت فقال ليس كذلك ولكن المؤمن إذا بشر برحمة الله ورضوانه وجنته أحب لقاء الله فأحب لقاءه وإن الكافر إذا بشر بعذاب الله وسخطه كره لقاءه)”. Müslim, zikr ve duâ, 5 (hadis no: 15, III,2065–2066).

Ebû Hureyre’nin naklettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmak istemedikçe, Allah’a kavuşmak istemez. Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmaktan nefret etmedikçe, Allah ile kavuşmaktan nefret

etmez. Hz. Aişe'ye geldim ve şöyle dedim: Eğer Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamberden duyduğu doğru ise, biz helak oluruz. Bunun üzerine Hz. Aişe: Doğru, dedi. Ancak, helak olacak olan, Rasûlullah'ın sözünü helak eden (yanlış anlayan) kişidir. Durum, senin Hz. Peygamberden duyduğunu söylediğin: "Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmak istemedikçe, Allah ile kavuşmak istemez. Hiç kimse, Allah kendisiyle kavuşmaktan nefret etmedikçe, Allah ile kavuşmaktan nefret etmez" şeklindeki gibi değildir. Ben de Hz. Peygamberin böyle dediğine şahit oldum. Peki sen onun bunu niçin kalbin hızlı hızlı çarptığı, gözlerin donduğu, vücudun tir tir titrediği, parmakların aniden kasıldığı bir zaman için söylediğini biliyor musun? İşte Hz. Peygamber'in: Kim, Allah'a kavuşmayı isterse, Allah da ona kavuşmayı ister; kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz" şeklindeki sözü söylemesine sebep olan zaman, böyle bir zamandır. (

قال أبو هريرة سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول ثم لا يحب رجل لقاء الله عز وجل الا أحب الله لقاءه لا أبغض رجل لقاء الله الا أبغض الله لقاءه فأتيت عائشة فقلت لئن كان ما ذكر أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم حقا لقد هلكا فقاتلت إنما الهالك من هلك فيما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وما ذاك قال قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول لا يحب رجل لقاء الله الا أحب الله لقاءه لا أبغض رجل لقاء الله الا أبغض الله لقاءه قالت وأنا أشهد اني سمعته يقول ذلك فهل تدري لم ذلك إذا حشرج الصدر وطمح البصر (واقشعر الجلد وتشنحت الأصابع فعند ذلك من أحب لقاء الله أحب الله لقاءه من أبغض لقاء الله أبغض الله لقاءه

İbn Hanbel, hadis no: 8200 (II,346).

Metinde "sâde bir dil ile yeniden yazmak" ve "ayrıntılarda değişiklik yapmak" şeklinde karşımıza çıkan her iki değişim (varyant) de, yazım aşamasında değil, şifâhî nakil aşamasında meydana gelmiştir. Tespit etmiş olduğum bu hadis metinlerinin neredeyse tamamında, değişiklik, önyargı ve ihmal yüzünden yazıların yanlış okunması veya yapılması gereken açıklamanın yapılmaması sebebiyle meydana gelmemiştir. I.Goldziher ve Hadis İlmi'ne dair bilgi veren küçük çaplı eski kaynaklar, hadis okumalarındaki değişikliklerin önemli sebepleri arasında mananın yanlış anlaşılması, dogmatik önyargı, anlamı netleştirme çabası, ihmal, hafıza kötülüğü ve râvî tarafından yapılan

kişisel değerlendirmeler gibi bazı sebeplerden bahsederler.⁶ Ben de yukarıda belirtilen bu sebeplerden, özellikle ikinci tip varyantlarla ilgili olanlardan bazı örnekler tespit ettim. Fakat hangi değişiklik tipi olursa olsun, bu değişiklikler büyük ölçüde bir râvînin sorumluluk bilincinden kaynaklanıyor görünmektedir. Hatta hadisin en son kaydı (yazımı) ve çok sayıdaki kelime ilaveleriyle yeniden ifadesi, hadis yazan temkinli muhaddislerin en önemli hedefleriydi. Bu araştırmayla ilgili olarak benim, hadislerin tarihî orijinalliğinden bahsetmediğim şeklinde bir fikir akla gelebilir. Ancak ben burada, hadis metinlerinde görülen ve tamamen doğal yollarla oluşan örneklerle başvururdum. Bu örneklerle dayanarak, Hemmâm b. Münebbih'in Sahife'si ile aynı olan metin varyantlarında, hemen hemen hiçbir dikkatsizlik işareti ya da yanıltıcı kullanım bulamadım.

Ravileri, hadislerin dinî önemlerini arttırmak için Hz. Peygamberin ağzından çıktığı beliğ şekliyle yazılması gerektiği yönündeki sorumluluk duygusu, motive etmiş gibi görünmektedir. Onlar böyle yapmakla, Eski Orta Doğu Edebiyatı'nı ve belagatini dikkatli bir şekilde koruma ustalığını, ünlü kişilerin özlü sözlerini, şifâhî veya yazılı, fiilî ya da sözlü bir şekilde pratize ederek, göstermişlerdir. Yunanlılar bu metinlere *chreiai* adını verirler (*cheria* -ünlü kişi veya filozofların topluma mal olmuş veciz sözleri- şeklinde anlaşılabilir ve yaklaşık olarak "apothegms (*vecîze*)" diye tercüme edilir) ve onları okullarda, vaazlarda kullanırlar.⁷ *Chareia*'nın özellikleri ile Hadis'in özellikleri arasında yakın benzerlikler söz konusudur. Bu benzerliğin en çarpıcı örnekleri, Eski Yunan yazıtlarındaki bazı kural-ların hadislerlerdeki bazı pratiklerle karşılaştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki karşılaştırmada *cheria*'da yer alan kurallar, HOCK ve O'NEIL'in ilgili sayfalarındaki 7 numaralı notlarına; hadislerle ilgili benzerlik gösteren ifadeler de, kendilerinin tespit ettiği bir hadis metnine dayanmaktadır.

⁶ İGNAZ GOLDZİHER, *Muslim Studies*, Cilt 2. Çev: C.R. BARBER – S.M. STERN (Şikago ve New York: Adline Atherton. 1971), 220-224. dipnotlarıyla birlikte.

⁷ *Cheria*'nın tanımı için bkz: RONALD F. HOCK ve EDWARD N. O'NEIL, *The Chreia in Ancient Rhetoric*, Cilt 1, *The Progymnasmata* (Atlanta: Cholars Baskısı. 1986)

Söz veya fiil	Söz veya fiil
Söz veya fiilin her ikisi de birbirinin yerine kullanılabilir	Söz veya fiilin her ikisi de birbirinin yerine kullanılabilir
Özel bir kişiye atfedilir	Hız. Peygambere atfedilir
Yaşam için elverişlidir	Yazılı sünnet ya da Hız. Peygamberin örnek hayatıdır
Bazen nükteli veya atasözü niteliğindedir	Genellikle belîğ ve nüktelidir
Çoğunlukla kısadır	Çoğunlukla kısadır
Bazen içtenlikli ve acele etmeden söylenen bir sözdür	Genellikle, herhangi bir durum belirtmeksizin, bir onay veya yasaklamadır
Kişi bir soruya cevaben söylemiştir veya başka bir şeye işaret için söylemiştir	Ya soru ve cevap, fiil ve karşılık, söz-soru-cevap durumunda ya da diğer değişik durumlar için söylenmiştir
Metinde açıklama ve yorumlanmanın yol açtığı ayrıntılar vardır	Aynı metnin başka bir varyantında ayrıntılar görülebilir
Otorite tarafından dile getirilen örneklerle birlikte, karşıt ifadeler, örnek argümanlar ve makul ayrıntıların kullanılmış olduğu sözlerdir.	Kur'anî otoriteyle birlikte sözü edilen benzer ayrıntılar mevcuttur.

Cheria

Hadis

Cheria, adeta sözlü veya yazılı anlatımın kaynağı olarak hizmet vermiştir.⁸ Aynı şekilde hadisler de sözlü anlatım tarzı-

⁸ VERNON K. ROBBİNS, "The *Cheria*" in DAVID E. AUNE, ed. *Greco-Roman Literature and the New Testament* (Atlanta: Scholars Baskısı, 1988), 22.

nın bir çeşididirler,⁹ yazıldıklarında bile asla düzensiz bir metne dönüştürülmeden, şifâhî gelenek olma özelliklerini korurlar. Ve hicrî ilk asırlarda özet/muhtasar olarak yazılan hadisler, hala, İslâmî mirasın önemli bir parçasını oluştururlar.

Müslümanların, hadis inşa metodunu, Yunanlıların *cheria* tarzını ödünç alarak gerçekleştirdikleri iddiasında değilim.¹⁰ Yunanlılar, vecizelerin ilk kaynağı olmamışlar onu sadece geliştirmişler ve sonrakilere nakletmişlerdir. Önemli kişilerin dile getirdiği özlü sözler, aslında bütünüyle Ortadoğunun kültürel alanının bir yansımasıdır.¹¹ Mesela Yeni Ahit, “tarihî bildiri” olarak da adlandırılan ve Hz. İsa’ya atfedilen birkaç vecize ihtiva etmektedir.¹² Hahamlar bu tarihî bildirilerin¹³ dördüncü ve beşinci yüzyıl Kıptî Hıristiyan keşişleri tarafından kullanıldığını bildirirler.¹⁴ Ünlü kişilere, filozoflara ve diğerlerine atfedilen veciz ifadelerin kaynakları Arap Edebiyatına, bazıları da doğrudan Hellenistik etkiye dayanır.¹⁵ Şu anda, en azından mevcut olan bu son literatür, kendine has yapısı için-

⁹ Bkz: R. MARSTON SPEIGHT, “*The Musnad of al-Tayâlisi: A Study of Islamic Hadith as Oral Literature*”. (Ph. Diss., Hartford Seminary Foundation, 1970).

¹⁰ Bkz: NORMAS CALDER, *Studies in Early Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Baskısı, 1993), 195-196. sayfalardaki, Ortadoğu’dan ödünç alınan kültürlerin doğasına işaret eden bir ifadeye referansla.

¹¹ VERNON K. ROBBINS, ed: *Ancient Quotes and Anecdotes: From Crib to Crypt* (Sonoma, California: Polebridge Baskısı, 1989).

¹² ROBBINS, “*The Chert*”, 1-23.

¹³ ALAN J. AVERY-PECK, “Rhetorical Argumentation in Early Rabbinic Pronounceemnt Stories”, in *Semeia*, 64 (1993), 49-71.

¹⁴ DOUGLAS BURTON-CHRISTIE, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Chiristian Monasticism* (New York ve Oxford: Oxford Üniversitesi Baskısı, 1993); DOM LUCIEN REGNAULT, ed., *Les Chemins de Dieu au Désert: La Collection Systématique des Apophtegmes de Peres* (Paris: Solesmes, 1992).

¹⁵ DIMITRI GUTAS, *DES GREEK Wisdom Literature in Arabic Translation: A Study of the graeco-Arabic Gnomologie* (New Haven: American Oriental Society, 1975); D. M. DUNLOP, ed., *Muntakhab Şiwân al-Hikmah of Abû Sulaiman al-Sijistânî* (The Hague: Mouton, 1979); HUNEYN B: İSHAK, *The Libro de los Buenos proverbios*, ed., Harlan Sturm (Lexington: Kentucky Üniversitesi Baskısı, [1971]. İspanyolca metin, *Âdâbu’l-Felâsife’nin bir çevirisidir.*; İBN MİSKEVEYH, *el-Hikmetü’l-Hâlide*, tahkik: A. BEDEVİ (Kahire: Matbaatü’n-Nahdatü’l-Mısıriyye, 1952); İBN HİNDÜ, *el-Kelîmu’r-Rûhâniyye fi’l-Hikemi’l-Yûnâniyye* (Kahire: 1318/1900).

de, hadis hareketini herhangi bir şekilde etkileme hususunda çok geç kalmış görünmektedir. Bununla birlikte, küçük çaptaki Hadis Usûlü kitapları üzerinde yapılan incelemeler, râvîlerin edebî yaratıcılıklarını, rivayet hakkını uhdesinde buldukları hadislerin naklinde bir dereceye kadar uyguladıklarını göstermektedir. Onlar bu yolla, hadisleri pratik hayata aktarmaya devam ettiler ve daima, önde gelen muhaddisler arasında yer aldılar. İçinde buldukları konum gereği elbette ki tek hedefleri, hadisleri aktarmak ve İslam Peygamberini anmak, O'nun açıkça işaret ettiği inançlı toplumu oluşturmaktı.

İslam'ın ilk yıllarında hadisler, Arapça'nın kurallarının formüle edilmesinde, gramerciler tarafından otorite olarak kabul edilmemiştir. Çünkü onlar, her ne kadar doğal yapılarında üstünlük olmakla birlikte, edebî yapılarında hata ve yanlışlıklar içermekteydiler. Bu hususta büyük filolog (dilbilimci) Ebû Ubeyd (v.224/838) şöyle der: "Hadisçilerin kendilerine ait bir dili, Arapların da kendilerine ait bir dili bulunmaktaydı. Arapların kullandığı dil standart idi. Buna karşın hadisçilerin dili de, hadisler şifahi olarak nakledildiği için, dağınık değil idi.¹⁶ Bununla birlikte zaman geçtikçe hadis, klasik yazı hususunda önemli bir referans oldu. Bu, tıpkı önceki nüshada yer alan ve anlaşılamayan bir ifadenin yeni baskıda kullanılmaması gibi, biraz da râvîlerin hadislerden, konuşma dilinde kullanılan sözleri ve dilbilgisel olmayan ifadeleri çıkarma gayretleri yüzündendir.

İlk zamanlar, hadislerin duyulduğu gibi nakledilmesi hususunda (*lafzan rivayet*), muhaddislerin büyük gayretleri vardı. Tahmin edileceği gibi, böyle bir gayret dinî motivasyondan kaynaklanıyordu. Ancak daha sonra, râvîlerin sayısı çoğaldıkça ve Hz. Peygamber dönemi gerilerde kaldıkça lafzan rivayet de nazariyede kaldı. Bu yüzden, klasik hadis derleme

¹⁶ EL-HATİB EL-BAĞDÂDÎ, *Kitâbu'l-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, (Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, tarihsiz), 280.

sürecindeki lafzan rivayet uygulamasının sekizinci yüzyılda, manaya göre nakletme (*ma'nen rivayet*) uygulamasına dönüş-tüğü kabul edilebilir. Hadis otoriteleri, mana ile veya tabir caiz ise lafızları değiştirerek rivayet edenlerin, Arap Dilini ve hitap şekillerini iyi bilen, hadisteki belâgat ve fikh'î görebilen kişilerden olmasına çalıştılar. Onlar, müslümanların, görevi olan şeyleri müphemleştirmeme konusunda dikkatli olmak zorundaydılar.¹⁷

Er-Râmehurmuzî, hadisin başka sözcüklerle nakledilebileceği görüşünü benimsemekte ve bu uygulamanın nasıl olması gerektiğini, örneklerle göstermektedir. O, bu konuda Hasan el-Basrî (v.110/728)'yi otorite kabul ettiğini belirterek: “Yüce Allah Kur'an'da önceki dönemlere ait hikâyeler anlatmaktadır. Fakat bu hikâyelerin Kur'an'daki başka yerlerde, aynı manayı taşıyan farklı kelimeler ve emir ifadeleriyle tekrar anlatıldığı görülmektedir. Bu farklı versiyonlar, rivayetlerde hafzetme, atma (ilğa), ziyade ve eksiltme yapıldığını gösterir” der.¹⁸

Şimdi, herhangi bir hadisin başka ifadeler kullanılarak da rivayet edildiğine şahitlik eden bazı örnekler verelim:

Abdullah b. Mübârek (v.181/797), Süfyân es-Sevrî (v.161/778)'nin kendilerine hadiste ihtisar (kısaltma) yaparak nakletmeyi öğrettiğini haber vermektedir.¹⁹

Eş-Şa'bî (v.103/721), Sahâbî Abdullah b. Abbâs (v.69/687)'a: “Bugün bize bir hadis naklediyorsun. Yarın ise onda değişiklik (*kalb*) yapıyorsun” dedi. İbn Abbâs kızarak şöyle cevap verdi: “Sizin için hadisin manasını bozmadan nakletmem, sizi memnun etmiyor mu? Siz ise bana onun geliş şekli-

¹⁷ ER-RÂMEHURMUZÎ, *el-Muhaddisu'l-Fâsil...*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971), 530.

¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ Aynı eser, 543.

ni soruyorsunuz”.²⁰

Süfyân es-Sevrî (v.161/778), etrafındakilere şöyle dedi: “Ben size, sizin için duyduğum hadisleri yazdığımı söylüyorum, fakat siz bana inanmıyorsunuz. Hâlbuki bu, manaca aynı sözlerden oluşmaktadır”.²¹

Bu makalenin birinci bölümünde çarpıcı özellikleriyle bahse konu olan örnekler ışığında, yukarıdaki âlimlerin, *cheria*'nın oluşturulmasında Hellenis retorikçilerce kullanılan yöntemlerin aynısını kullanarak, hadislerin lafızlarını değiştirip rivayet etme hususunda yetkili olduklarını söylememiz mümkündür. Hadis râvilerinin, Hellenistik retorik konusunda bilgi sahibi oldukları hususunda hiçbir bir delil bulamadık. Ancak her iki anlatım sistemi arasındaki benzerlikler, Aristo'nun retorik (belâgat) hakkındaki şu deyimiyile açıklanabilir: “Retorik, bütün insanların âşına olduğu, ancak, özel bir ilim dalıyla sınırlandırılmayan şeydir”.²²

Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi'ndeki hadisler, tek biçimli hadislerdir. Tamamı Hz. Peygambere ait olmayan ancak hadis kaynaklarında yer alan bu rivayetlerin; tarihsel metinler, hukûkî metinler, karmaşık hikaye ve vaaz metinleri, Hz. Peygamberin dinî açıklamaları veya fiillerini korumak için seçilenler gibi aynı tertip ve edebî pratikleri savunan metinler olup olmadıklarının görülmesi için beklemek gerekir.

Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim'in hadis eserlerinin tasnif edildiği döneme kadarki iki buçuk asırlık sürecin bir derleme teşebbüsü olan Hemmâm b. Münebbih'in *Sahifesi*'ne dayanılarak yapılan bu *varyant okumaları*'ndan geriye kalan

²⁰ Aynı eser., 537.

²¹ MUSTAFA SÂDİK ER-RÂFÎ, *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğatü'n-Nebeviyye* (Kahire: 146/1928). 422. Yazar, Süfyân'ın bu ifadesi hakkında kaynak vermemektedir.

²² *Rhetoric*. I.1, Bu refransa, GEORGE A. KENNEDY tarafından, “*New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism* (Chapel Hill: Kuzey Kerolayna Üniversitesi Baskısı, 1984)”, adlı kitabın 10. sayfasında işaret edilmektedir.

izlenim şu şekildedir:

Hız. Peygamberin hatırası olan hadisler, üretken akıllar tarafından -ki onlar hadis materyalini düzenli ve imajinatif bir şekilde ardı ardına tekrar tekrar nakletmişlerdir- sistemli bir biçimde olgunlaştırılmıştır.